Buig, o boom, uw takken

Over de paradijsboom in *christmas carol* en

Dat de kribbe en het kruis uit hetzelfde hout zouden zijn gemaakt, is een gedachte die al heel lang tot de verbeelding spreekt van schrijvers, dichters en beeldende kunstenaars. Al in de timmermanszaak van Jozef zou de kleine Jezus leren zijn latere kruis in elkaar te zetten. Ook in vele kerstliederen staan kribbe en kruis –in welke taal zouden ze overigens niét zo mooi allitereren?– dicht bij elkaar, misschien de Engelse kerstliederen wel voorop. Maar dat zowel kribbe als kruis verband houden met de 'levensboom van 't paradijs' (Liedboek 578) is misschien minder bekend. Twee bekende voorbeelden knopen ze aan elkaar.

Cees-Willem van Vliet

Pange lingua

In de melodie van het lied 'Omdat Hij niet ver wou zijn', dat het onderwerp van de muziekbijlage en liedbespreking van dit blad is, citeert Bernard Huijbers bewust of onbewust enkele malen de gregoriaanse melodie van de kruishymne 'Pange lingua gloriosi'.[1] Dat is de beroemde kruishymne van de zesde-eeuwse bisschop en dichter Venantius Fortunatus die in het *Liedboek voor de kerken* (1973) was opgenomen als Gezang 186 –'Zing mijn tong, bezing het teken'– maar in het nieuwe Liedboek helaas niet meer is teruggekomen. Of Huijbers er een inhoudelijke reden voor had, weten we niet, maar zijn citaten zijn misschien niet zo vreemd als het lijkt. Want zoals Huijbers elementen van deze hymne voor Goede Vrijdag in een advents-/Epifanielied laat klinken, zo klinken elementen uit het geboorteverhaal van Christus ook in de kruishymne van Fortunatus. Geboorte en dood van Christus hangen met elkaar samen. Niet alleen omdat ze het leven van Jezus en de openbaring van zijn goddelijkheid omvatten, maar ook vanwege een vegetatief element: het hout van de boom waaruit het kruis is gesneden.

Fortunatus schreef zijn hymne waarschijnlijk, net als de dubbelganger *Vexilla regis* die wél nog in het *Liedboek* staat, met het oog op de komst van enkele kruisrelieken vanuit Byzantium naar de Franse stad Poitiers. Het processielied bezingt zowel de geboorte als het sterven van Christus, met de beide bomen uit het paradijs als omlijsting. Christus is, als 'lieve last' van de 'edelste van alle bomen', de levensboom, het spiegelbeeld van de appel uit die andere boom: de boom van kennis van goed en kwaad. De appel leidde tot de dood, Christus tot het leven.

Opvallend is wat er in de negende strofe van de hymne over het kruis wordt gezegd, of beter, tot de boom wordt gebeden:

Buig o boom uw takken neder,
harde nerf, wees in dit uur
vloeiende en mild en teder,
niet zo streng als van natuur…

Cherry Tree Carol

Een boom die gevraagd wordt te buigen. Daar klinkt een bekende legende mee die we kennen uit apocriefe evangelieteksten en die misschien wel het mooist verwoord is in de *Cherry Tree Carol*. Deze carol klinkt in menig *Festival of Lessons and Carols*, hoewel het strikt genomen een *child ballad* is, een ballade over het leven van Christus als kind:

[1] zie https://www.liedboekcompendium.nl/lied/528-omdat-hij-niet-ver-wou-zijn-4_9_5

neder!

kruishymne

1 JOSEPH was an old man,
and an old man was he,
When he wedded Mary,
in the land of Galilee.

2 Joseph and Mary walked
through an orchard good,
Where was cherries and berries,
so red as any blood.

3 Joseph and Mary walked
through an orchard green,
Where was berries and cherries,
as thick as might be seen.

4 O then bespoke Mary,
so meek and so mild:
'Pluck me one cherry, Joseph,
for I am with child.'

5 O then bespoke Joseph,
with words most unkind:
'Let him pluck thee a cherry
that brought thee with child.'

6 O then bespoke the babe,
within his mother's womb:
'Bow down then the tallest tree,
for my mother to have some.'

7 Then bowed down the highest tree
unto his mother's hand;
Then she cried, See, Joseph,
I have cherries at command.

8 O then bespake Joseph:
'I have done Mary wrong;
But cheer up, my dearest,
and be not cast down.'

9 Then Mary plucked a cherry,
as red as the blood,
Then Mary went home
with her heavy load.

10 Then Mary took her babe,
and sat him on her knee,
Saying, My dear son, tell me
what this world will be.

11 'O I shall be as dead, mother,
as the stones in the wall;
O the stones in the streets, mother,
shall mourn for me all.

12 'Upon Easter-day, mother,
my uprising shall be;
O the sun and the moon, mother,
shall both rise with me.'

De tekst zoals hierboven weergegeven gaat terug op een versie uit de vijftiende eeuw, en werd onder meer gezongen bij *Corpus Christi*-feesten. Het heeft echter veel oudere wortels, onder anderen in middeleeuwse mysteriespelen. Het bezingt hoe Jozef en Maria net voor de geboorte van Jezus door een boomgaard lopen en een kersenboom tegenkomen. Op de vraag van Maria aan Jozef om voor haar vruchten te plukken, reageert Jozef nogal bars: 'laat degene die jou dat kind bezorgd heeft maar kersen plukken'. En dan spreekt het kind vanuit de buik van Maria tot de boom: 'Bow down', buig neder! Dezelfde woorden als in de kruishymne van Venantius Fortunatus. De boom buigt zich en Maria kan haar kersen plukken.

Pseudo-evangelie van Matteüs

Er bestaan meerdere varianten van de *Cherry Tree Carol*, maar over het algemeen wordt aangenomen dat de teksten ervan terug gaan op de vertelling uit het *Pseudo-evangelie van Matteüs*. Daar wordt het achterliggende verhaal gesitueerd net ná de geboorte van Christus, op de derde dag van de vlucht naar Eygpte. De kersenboom is er een dadelpalm en onder de boom ontspringt een bron. Het twintigste hoofdstuk:

En het geschiedde op de derde dag van hun reis, terwijl zij liepen, dat de gezegende Maria vermoeid werd door de buitensporige hitte van de zon in de woestijn; en toen zij een palmboom zag, zei zij tot Jozef: Laat mij een weinig rusten in de schaduw van deze boom. Jozef haastte zich daarom, en leidde haar naar de palm, en liet haar van haar beest afkomen. En terwijl de gezegende Maria daar zat, keek zij op naar het gebladerte van de palm, en zag dat het vol vruchten was, en zei tot Jozef: Ik wou dat het mogelijk was om wat van de vruchten van deze palm te

krijgen. En Jozef zei tot haar: Ik verwonder mij dat gij dit zegt, als gij ziet hoe hoog de palmboom is; en dat gij denkt van zijn vrucht te eten. Ik denk meer aan het gebrek aan water, omdat de huiden nu leeg zijn, en wij niets hebben om onszelf en ons vee mee te verkwikken. Toen zei het kind Jezus, met een vrolijk gelaat, rustend in de boezem van Zijn moeder, tot de palm: O boom, buig uw takken, en verkwik mijn moeder met uw vrucht. En onmiddellijk bij deze woorden boog de palmboom zijn top naar beneden tot aan de voeten van de gezegende Maria; en zij plukten er vruchten van, waarmee zij allen verkwikt werden. En nadat zij al zijn vruchten hadden geplukt, bleef hij gebogen, wachtend op het bevel om op te staan van Hem die hem had bevolen te buigen. Toen zei Jezus tot hem: Richt u op, o palmboom, en wees sterk, en wees de metgezel van mijn bomen, die in het paradijs van mijn Vader zijn; en ontsluit vanuit uw wortels een waterader die in de aarde verborgen is geweest, en laat de wateren vloeien, zodat wij door u verzadigd mogen worden. En hij rees onmiddellijk op, en bij zijn wortel begon een bron van water te ontspringen, buitengewoon helder en koel en sprankelend. En toen zij de waterbron zagen, verheugden zij zich met grote vreugde, en waren verzadigd, zijzelf en al hun vee en hun beesten. Daarom dankten zij God.

Reliekhouder van het Heilig kruis in de Abbaye de Sainte-Croix in Saint-Benoît bij Poitiers. Foto: Abbaye de Sainte-Croix

Over de verborgen waterader en de daaruit ontspringende bron is in de literatuur van het Midden-Oosten, met name in Syrië en Iran, veel geschreven, dat ik nu moet laten liggen. Maar over de takken van de palm moeten we nog even verder lezen. Pseudo-Matteüs vervolgt (hoofstuk 21):

De dag erna, toen ze daar vertrokken, en op het uur waarop ze hun reis waren begonnen, keerde Jezus zich naar de palm en zei: 'Dit voorrecht geef ik je, o palmboom, dat een van je takken door mijn engelen wordt meegenomen en in het paradijs van mijn Vader wordt geplant. En deze zegen zal ik je verlenen, dat van allen die in welke strijd dan ook overwinnen, zal worden gezegd: "Je hebt de palm van de overwinning behaald."' En terwijl Hij sprak, zie, verscheen er een engel van de Heer en stond op de palmboom; en nadat hij een van zijn takken had afgepakt, vloog hij met de tak in zijn hand naar de hemel. En toen ze dit zagen, vielen ze op hun gezicht en werden als het ware dood. En Jezus zei tot hen: 'Waarom zijn uw harten vervuld van angst? Weet u niet dat deze palm, die ik heb laten overbrengen naar het paradijs, zal worden bereid voor alle heiligen op de plaats van vreugde, zoals hij voor ons is bereid op deze plaats van de woestijn?' En zij werden vervuld met vreugde; en gesterkt, stonden zij allen op.

De palmtak zal, in deze tradities, bij haar sterven weer op het hoofd van Maria worden gezet, als eerbetoon voor het dragen van het Kind en daarmee God zelf.

Andere bronnen

Het *Pseudo-evangelie van Matteüs*, uit het begin van de zevende eeuw, is niet de enige bron die over deze palmboom spreekt. In het vijfde-eeuwse corpus *De transitu Mariae apocrypha aethiopicae*, teksten die verzameld zijn met het oog op het vieren van het Ontslapen van Maria, komt het verhaal eveneens voor. Daar is het echter Jezus die enigszins geïrriteerd is en tot Jozef spreekt:

'Mijn vader, waarom beklimt u niet deze dadelpalm en brengt u hem naar haar toe, zodat mijn moeder ervan kan eten, zoals erover is gezegd. En ik zal u voeden: niet alleen u, maar ook de vrucht die eruit voortkomt. Ik zal zelfs geen dag honger hebben.' En het kind keerde zich om en zei tegen de dadelpalm: 'Buig uw hoofd met uw vrucht, en verzadig mijn moeder en vader.' En hij boog onmiddellijk.

Ook in de beroemde soera over Maria in de Koran, weer van iets later tijd, komt de palmboom op weg naar Egypte terug, een gegeven dat erop duidt dat het ontstaan van de Koran nauw vervlochten is met allerlei christelijke tradities, onder meer vanuit Syrië en met het oog op het Jeruzalem van Abd al-Malik. In Soera 19 (22-26) lezen we:

Toen werd zij zwanger van hem
waarop zij zich met hem terugtrok
naar een afgelegen plaats.
Toen deden haar komen

de geboorteweeën
tot de tronk van de dadelpalm.
Zij zeide:
O ware ik tevoren toch gestorven
en ware ik een vergeten ding gebleven.
Toen riep hij tot haar van onder haar:
Wees niet bedroefd
uw Heer heeft onder u
een stroombed geplaatst.
En schud naar u toe
de tronk van de dadelpalm
dan zal hij verse dadels op u werpen.
Zo eet dan en drink en wees goedsmoeds...

De palmboom en het paradijs

Dat al deze teksten over palmbomen in verband met de geboorte en het kruis tussen de vijfde en de achtste eeuw verschijnen, houdt volgens historici duidelijk verband met de opkomst van de Mariacultus in Jeruzalem na het concilie van Chalcedon (451), waar de leer over de Moeder Gods werd vastgesteld. De plaats van de geboortekerk waaromheen in augustus een driedaags festival werd opgetuigd om het leven en sterven van Maria te gedenken speelt hierin een centrale rol. Op de plaats van de rots of grot waar Jezus geboren zou zijn werd in de jaren negentig van de vorige eeuw het oude vloermozaïek van deze kerk teruggevonden. Niet verrassend: dat bezat het patroon van een palmboom (zie afbeelding).

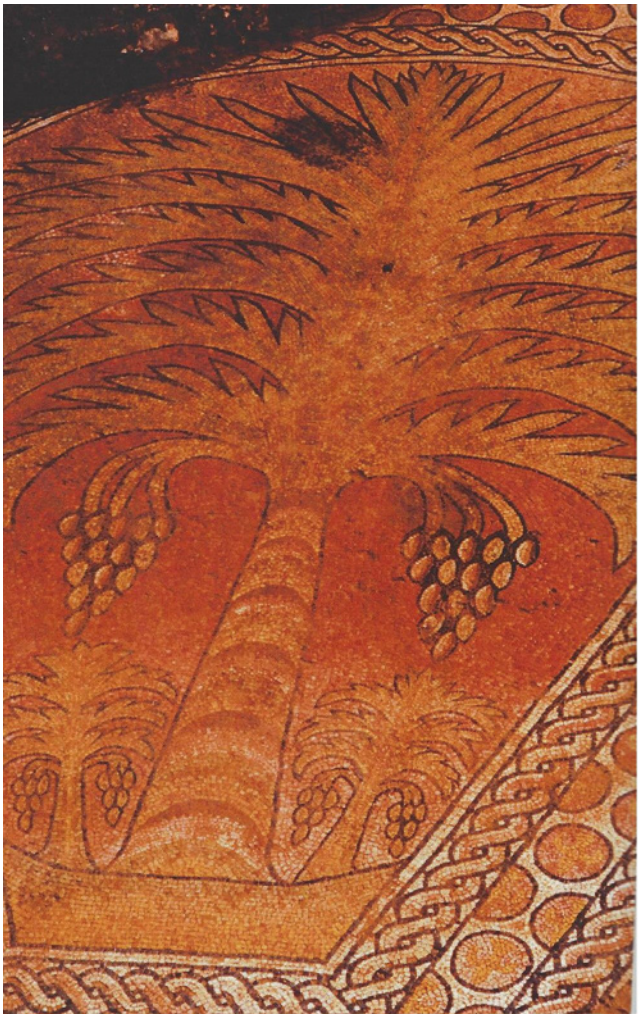

Het palmmozaïek van de Kathismakerk nabij Jeruzalem. Foto: Miriam Feinberg Vamosh-weblog

Des te opvallender is het dat de rotskoepelmoskee in Jeruzalem, gebouwd naar het model van deze 'Kathisma-kerk', dezelfde soort palmmozaïeken bevat. Sterker: ook de gebedskleden van moslims zijn vrijwel standaard met palmbomen versierd. De palmboom, als boom van het paradijs, verbeeldt daar de 'laatste grens': dichter dan bij die boom kun je God niet naderen. De boom 'verhult wat hij omhult', zo schreef Efrem de Syriër in de vierde eeuw in zijn 'Hymne van de paradijsboom'.

Nog oudere tradities, zoals de Pastor van Hermas en Melito van Sardes, beiden uit de tweede eeuw, verbinden de palmboom met de Thora. De boom staat er voor de Wet die schaduw geeft aan de aarde, en is tegelijkertijd ook de 'Zoon van God' die over de hele aarde verkondigd wordt. Hierop voortbordurende tradities, zoals bijvoorbeeld 'De Grot der Schatten' betogen dan weer dat bij de levensboom van het paradijs Adam begraven ligt, wachtend tot Christus hem daar als eerste zou komen bevrijden. Het is overigens niet alleen in deze 'buitenbijbelse' tradities dat deze link wordt gelegd. Ook in de Bijbel zelf gebeurt dat, bijvoorbeeld in het Johannes-evangelie, waar zo nadrukkelijk gesteld wordt dat de kruisdood, graflegging én opstanding van Jezus plaatsvindt in een 'hof', met dat woord verwijzend naar de tuin van Eden.

Van Jeruzalem naar Engeland

Zoals het kruishout aan Poitiers geschonken werd door de Byzantijnse keizer Justianus II, zo zullen ook de oosterse tradities van de levensboom en de buigende palm die daar werden bewaard (of bestreden!) langs die weg naar Europa gekomen zijn. Venantius Fortunatus zal ze gelezen hebben en hebben samengevoegd in zijn gedicht. Langs dezelfde weg, maar dan enkele eeuwen later, via de kruistochten, wordt vermoed dat de literaire tradities van de buigende boom in Engeland zijn beland, en zo de bron vormden voor de mysteriespelen en de daaruit

Het 5,2 meter hoge, uit de achtste eeuw stammende *Ruthwell Cross* (zuidzijde). Het is de meest belangrijke bewaard gebleven sculptuur uit het toenmalige Northumbrië, nu Schotland. Foto: Historic Schotland

ontstane *Cherry Tree Carol*.
Maar er zijn ook ándere, weer veel oudere tradities, die, zoals zo vaak, via het Keltische Ierland lopen. Een bekend voorbeeld is het *Leabhar Breac Infancy Narrative*. De datering is eveneens vijfde-eeuws, maar het is mogelijk ouder en lijkt geen direct verband te hebben met de toch min of meer gelijkluidende traditie van Pseudo-Matteüs. In Engeland zelf wordt de hymne van Fortunatus daarom graag in verband gebracht met de *Dream of the Rood*, een beeldrijke tekst die in het oud-Engels is opgenomen in het *Vercelli Book* uit de elfde eeuw. Maar de tekst heeft veel oudere wortels en is deels in runenschrift overgeleverd op het zogenaamde *Ruthwell Cross*. Het beschrijft het sterven van Christus vanuit het perspectief van het kruis. Ik besluit met de weergave van enkele regels uit dit gedicht, waarin het kruis zelf tot ons spreekt:

Het was lang geleden – ik herinner me het nog steeds –
dat ik werd geveld op een hoek van het bos,
afgescheurd van mijn wortels. Sterke vijanden grepen mij daar,
maakte mij tot een spektakel, lieten mij hun misdadigers dragen;
ze droegen me op hun schouders, stelden me op een heuvel,
en zetten me daar de vast. Toen zag ik de heer van de mensheid
zich haasten omdat hij mij wilde bestijgen.
Toen durfde ik niet te buigen of te breken,
tegen het woord van de Heer in, toen
ik zag dat hemel en aarde beefden. Ik zou al die vijanden
verpletterd kunnen hebben als ik gevallen zou zijn,
maar ik bleef stevig staan. (…)

Ik beefde toen hij me omarmde, maar ik durfde niet te buigen tot de grond
of te vallen op de uithoeken van de aarde – ik moést blijven staan.
Ik had geleerd wat het is om een kruis te zijn: ik richtte mijn machtige koning op,
de heer van de hemelen, ik durfde niet neer te liggen.
Ze dreven donkere nagels door me heen, de littekens zijn nog zichtbaar,
open wonden van de haat, ik wilde ze niet beschadigen.
(…)

Nu is de tijd gekomen
dat men overal mij eren zal,
mensen over heel de aarde en heel zijn glorieuze schepping,
en zal bidden voor dit teken. Op mij heeft de Zoon van God
geleden, voor een kleine tijd, en daarom verrijs ik nu in glorie
onder de hemelen en ben in staat om ieder te genezen
die ontzag voor mij heeft. (…)

Zie, de koning der glorie, de bewaker van het hemelse koninkrijk,
heeft mij boven alle bomen van het woud geëerd,
net zoals hij ook, de almachtige God, zijn moeder
heeft geëerd, Maria zelf,
boven alle vrouwen, omwille van alle mensen. (…)

Dansende dichters

'Dichters dansen waar exegeten niet durven lopen,' wordt nog wel eens gezegd. Hoe de lijnen lopen van de verschillende tekst- en beeldtradities is, zeker in de eerste eeuwen van het christendom, nog maar moeilijk na te gaan. Toch wekt het verwondering hoe mensen steeds hebben geprobeerd allerlei oeroude beelden met elkaar in verband te brengen, zoals de levensboom, bron en vrucht met de betekenis van de geboorte én het sterven van Jezus, en zo kribbe met kruis, als symbolen die het hele mensenleven omspannen.
Nog een laatste voorbeeld hiervan: vanaf de derde eeuw vinden we in India en Nepal beeldhouwwerkjes van de geboorte van de Boeddha uit zijn moeder, hangend aan een gebogen boom. Dat schijnt in die tijd en in die streken een gebruikelijke manier van bevallen geweest te zijn. Dergelijke stenen beeldhouwwerkjes zijn –als gevolg van de handelskaravanen in de eerste eeuwen– tot in Griekenland te vinden. Zouden de nietsvermoedende Byzantijnen die dit tafereel zagen niet aan Maria en Jezus en de maagdelijke geboorte hebben gedacht, die kennelijk onder een buigende boom moet hebben plaatsgehad?

Mayadevi geeft het leven aan Siddhartha. Herkomst: Jayavagishvari Sundhara fontijn Nepal, vierde/vijfde eeuw. Gepolijst steen; 84 × 35 cm. Collectie National Museum Kathmandu, Nepal